

REFLEXIÓK A JOGBÖLCSELET OKTATÁSÁRÓL, RENDSZERVÁLTÁSON INNEN ÉS TÚL – VARGA CSABA TISZTELETÉRE

SZILÁGYI PÉTER
egyetemi tanár (ELTE ÁJK)

A hatvanas évekről

Én 1963-ban kezdtem jogi kari tanulmányaimat, és azt megelőzően 1960-tól kezdődően fölmenő rendszerben egy újabb egyetemi oktatási reformra került sor, amelyik a jogbölcseletet is érintette. Az 1957-ben 10 szemeszterre növelt jogászképzést ismét 8 szemeszterre rövidítették. A korábban első éven oktatott és alapozó tárgyként fölfogott állam- és jogelméletet áthelyezték szintetizáló tárgyként a negyedik évre, a filozófia (vagy marxizmus-leninizmus) helyett az állam- és jogelmélet lett az államvizsga tárgya, az első szemeszterben viszont alapozó tárgyként létrehozták a Bevezetés az állam- és jogtudományokba c. kollégiumot és megszüntették a korábban ötödik évben oktatott Politikai és jogi tanok története c. tárgyat. Ugyanez a reform vezette be kötelező tárgyként egy-egy szemeszterrel a szociológia, a kriminológia és a pszichológia oktatását. Ez utóbbit a 60-as évek végén megszüntették, a szociológia és a kriminológia később önálló tanszéket kapott, és a tárgyak oktatása 2 szemeszterre bővült. Ez a reform növelte az elméleti tárgyak súlyát, amit az is jelezett, hogy például az államigazgatási jog különös részének az oktatását két félévről egy félévre csökkentették.

Ezek a változtatások kedvezőek voltak, emelték a jogelmélet rangját, erősítették annak jogtudományi jellegét, de két vagy három következményproblémával jártak, amelyek szerintem a mai napig is fönállnak, ma is relevánsak. Az egyik ilyen kérdés volt az alapozó tárgynak és az állam- és jogelméletnek mint főkollégiumnak a viszonya; a másik pedig az elmélettörténet szerepe, súlya a főkollégiumon belül. A harmadik, csak részben ide, részben a politikai környezet változásához tartozó kérdés a szűkebben vett jogelmélet és az államelmélet viszonya. Ebben a két részdiszciplínában ugyanis elő a szaktudományos és a politikai-ideológiai elemek súlya, ezért az állam-szocializmus viszonyai között a két területen eltérő volt az oktatás szabadságfoka.

Az elmélettörténet oktatását tekintve az volt a helyzet, hogy a megszüntetett Politikai és jogi tanok története c. tárgy anyagát bele kellett zsúfolni az állam- és jogelméletbe. A reformot követően a hetedik szemeszter írásos tananyaga az Antalffy György

szerkesztésében először 1963-ban megjelent Állam- és jogelmélet egységes jegyzet volt, a nyolcadik szemeszter számára előírt és a szűkebb értelemben vett *jogelméletet* tárgyaló jegyzet néhány stiláris különbségtől eltekintve azonos volt Szabó Imre A szocialista jog c. munkájával. Az Antalffy által szerkesztett jegyzet szerzői a következők voltak: Szabó Imre írta a tudományelméleti fejezeteket 65 oldal terjedelemben, a Sztodolnik László által írt IV. fejezet tartalmazta az elmélettörténetet 62 oldal terjedelemben, az állammal általában foglalkozó V. fejezetet (80 oldal) Samu Mihály és Sztotáczy Mihály, a szocialista állammal foglalkozó fejezetet (96 oldal) pedig Antalffy György írta. A Sztodolnik László által írt fejezet eléggé az osztályharcos kritika szellemében íródott – hogy ez akkor mennyiben volt kötelező elvárás, arra nem térnék ki –, és rendkívül tömör, igen nehezen tanulható volt. A XIX. század második felétől kezdődően az egyes szerzők elsősorban kiragadott idézetek formájában szerepeltek, elméletük jellemző vonásai elsikkadtak illetőleg egymással összerosódtak. Nyilván ennek a korrekciója jegyében jelent meg 1966-ban egy egységes kiegészítő jegyzet, amelyikben Kulcsár Kálmán szintén elég tömören (17 oldalon), de korrekt módon és tanulható formában mutatta be a szűkebben vett jogbölcselet elmélettörténetét az antikvitástól Jerome Frankig. A XIX. és XX. század államelméletét a jegyzet nem tárgyalta. Ugyanez a kiegészítő jegyzet tartalmazott két szisztematikus jogelméleti fejezetet is „A jog lényege és fogalma,” valamint „A jog viszonya egyéb társadalmi jelenségekhez” címmel. Ezeket Sztotáczy Mihály írta, és azok Szabó Imre jegyzetének a kiegészítésére szolgáltak. Az elmélettörténet korabeli oktatásának a bemutatásához az is hozzátartozik, hogy 1967-ben Antalffy György és Papp Ignác szerkesztésében megjelent a „Szemelvények az állam- és jogelméleti szerzők műveiből” c. egységes jegyzet, amelynek I. kötete a polgári állam- és jogbölcseletet kívánta bemutatni. Ez a kötet a klasszikus szerzőkön túl a XX. század szakirodalmából Stammner, Somló, Kelsen, Radbruch, Messner, Verdross, Maihofer, Stone, Lipset, Lasswell, Brecht és Duverger műveiből tartalmazott szemelvényeket. Ennek a kötetnek az oktatásban való eredményes fölhasználása már a szemináriumi forma bevezetését igényelte, amire 70-es évek elején sor is került.

Az említett reform önálló alapozó tárgyként írta elő a „Bevezetés az állam- és jogtudományokba” oktatását. Ilyen vagy hasonló alapozó tárgynak voltak hagyományai mind a magyar, mind a külföldi jogi felsőoktatásban. Így a pesti jogi kar 1848-ban kezdeményezte a jogi enciklopédia oktatásának a bevezetését, amire először 1849-ben, már a neoabszolútizmus szellemében, részben a jogbölcselet ellensúlyozására került sor. 1861/62-ben bevezetett reform mindkét tárgy fontosságát egyaránt hangsúlyozta, és egyben határozottan el is választotta őket egymástól.

Az alapozó tárgynak a tapasztalatok alapján három koncepcióját és azok különböző vegyítéseit különböztethetjük meg. A jogi enciklopédia feladata annak szűkebb fölfogása szerint a tételes jog alapintézményeinek és alapfogalmainak a bemutatása volt. A jogi enciklopédia tágabb fölfogása a jogászai foglalkozások bemutatását is feladatának tekintette. Lényegében ezt képviselte Horváth Barna Bevezetés a jogtudományba című munkájában is. Ő a tételes jog alapintézményeinek a bemutatását fölölslegesnek tartotta, a szűkebben fölfogott jogi enciklopédiát ezért bírálta. Horváth Barna az alapozó tárgy feladatait az következőkben foglalta össze: „1.) A kezdő jogász bevezetése abba az ismeretkörbe, amelyet tüzetesen szaktanulmányai és a gyakorlati jogélet

iskolája világítanak meg előtte; 2.) enciklopedikus áttekintés nyújtása a jogtudomány ismeretanyagáról és végül 3.) a jogi világkép beillesztése az általános világképbe, a nem jogász műveltségű érdeklődő tájékoztatása a jogtudomány mibenlétéről és általános kulturjelentőségéről, tehát a jogászatnak karakterológiája, esetleg népszerűsítése és apologetikája: ez az a három, nem egy tekintetben eltérő szempont, amely szerint a jogtudományba való bevezetés feladata kitűzhető.”¹

Az alapozó tárgy ettől eltérő koncepcióját kivonatos jogelméletnek nevezhetjük. Ez azon a megfontoláson alapul, hogy a kezdő jogász számára az nyújtja a megfelelő eligazodást a jogi tanulmányok rendszerében, ha számára előrevetítik a később tanulandó jogelméleti szintézis legfontosabb elemeit. Ebben a koncepcióban az alapozó tárgyban és a főkéllégium során tárgyalt kérdések köre azonos, az eltérés csak a tárgyalásmód részletességében és hangsúlyjaiban van. Végül egy harmadik változat a szelektív jogelmélet koncepciója, amelyik szerint a jogbölcselet bizonyos kérdéseit teljes részletességgel az alapozó tárgyban kell tárgyalni, azokat a főkéllégiumban mellőzni, de a záróvizsgán számonkérni kell; más kérdéseit az alapozó tárgyban kell mellőzni, végül a kérdések harmadik csoportját e koncepció szerint is csak nagy vonalakban indokolt tárgyalni az alapozó tárgyban, de azok teljesen nem mellőzhetőek.

Az 1960-ban előírt alapozó tárgy első jegyzetét Antalffy György és Halász Pál írta. A jegyzet az alapozó tárgynak két koncepcióját vegyítette, a kivonatos jogelméletnek és a jogi enciklopédiának a koncepcióját. (Számosan képviselték ezt a vegyes koncepciót a korabeli német jogtudományban is, csak persze másként.) Az Antalffy-Halász jegyzet „kivonatos” részében az akkor hivatalos marxista-leninista állam- és jogelmélet tételeit tartalmazta, hangsúlyozva az államnak és a jognak a történetiségét és osztályjellegét, „enciklopédikus” részében (ez tette ki a jegyzet második kötetét) pedig az egyes jogágakat mutatta be azok belső szerkezetén és főbb jogintézményein keresztül – kezdő joghallgatók számára kevésbé érthető módon.

A hetvenes és nyolcvanas évekről

1969. május 1-jén kerültem oktatóként az egyetem állományába és 1969 októberétől már én tartottam önállóan a „Bevezetés” előadásokat és én tartottam a szociológia előadásokat is, ha Kulcsár Kálmán nem ért rá. Emellett folyamatosan tartottam konzultációkat az előbbieken jelzett tananyagok alapján, ami kritikái megállapításokra ösztönzött. A korabeli tananyagok kritikája részemről részben tartalmi jellegű volt, ami a dogmatikus marxizmussal és a szocialista normativizmussal szembeni marxista alapú kritikaként volt jellemezhető, részben pedig módszertani volt. Most csak erről az utóbbiról beszélnék, mert ennek szerintem ma is a van aktualitása, méghozzá az elfogadott jogelméleti paradigmától függetlenül.

1970-ben jelent meg az új Állam- és jogelmélet tankönyv, amelyet az egyetemi köznyelv „fehér könyv”-nek nevezett. A tankönyvet Samu Mihály szerkesztette,

¹ HORVÁTH BARNA: *Bevezetés a jogtudományba*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1932. 5.

további szerzői Antalffy György, Szabó Imre és Szotáczy Mihály voltak. A tankönyv tartalmi értékelésére itt most nincs lehetőség, maradok a módszertani szempontoknál. A tankönyvben nem volt önálló elmélettörténeti rész, az elmélettörténeti tárgyú részek szétszórta, az egyes kérdések tárgyalása kapcsán jelentek meg. (Ez Samu Mihály szóbeli közlése szerint azért történt így, mert Szabó Imre elvállalta ugyan az önálló elmélettörténeti részt, de aztán mégsem írta meg, így aztán Samu és Szotáczy szúrta be a saját fejezeteibe bizonyos elmélettörténeti minimumot.)

A hetvenes évek elején vezették be a kötelező jogelmélet szemináriumot, előbb kéthetenkénti majd hetenkénti két órában. Ebben a helyzetben oktatási tapasztalataim nyomán világossá vált, hogy az elmélettörténeti anyag adott formája nem kielégítő. Ez a széttagolt és helyenként ma is követett ábrázolási módszer a szerző számára ugyan kényelmes lehet, mivel ki-ki azt ír, amit akar, úgy szelektál, ahogy akar, a hallgatók viszont ennek alapján nem szereznek átfogó és összefüggő képet egy-egy gondolkodóról, az összefüggések bemutatásának hiányában a szétszórta megállapításokat is nehezebben jegyzik meg. Nem tartottam szerencsésnek azt a megoldást sem, amelyik az egyes irányzatok általános jellemzésében oldotta föl az egyes szerzők sajátos gondolatrendszereit, mint az Sztodolnik említett jegyzetében történt. Ezért írtam egy sokszorosított tansegédletet, ami aztán a Péteri Zoltán és Samu Mihály fejezeteivel egészült ki.

Másrészt a rendszeres szeminárium lehetőséget teremtett a tételes tárgyakhoz közelebb álló témák (jogi felelősség, bírói jog, jogrendszer-tagozódás) rendszeres megvitatására. Ennek során többek között földolgoztuk a Legfelsőbb Bíróság irányelveinek és a törvényi jognak a viszonyát valamint Asztalos László, Eörsi Gyula, Mádl Ferenc, Sárközy Tamás, Tóth Lajos, Vígh József írásait, más témák kapcsán pedig Kovács István, Sári János, Sólyom László, Szabó András, Szamel Lajos, Takács Imre és Világhy Miklós tanulmányait. Pokol Béla joggal tartja indokoltnak a jogelmélet oktatásában a jogtudományi jelleg erősítését, de az a kritikai észrevétele erősen eltúlzott, hogy a jogelmélet oktatása és e tantárgynak „jórészt mögöttes kutatásai is – szinte teljesen elszakadtak a jogági tudományok elméleti műveitől és kérdéseitől.”² Ehhez még annyit tennék hozzá, hogy Samu Mihály kandidátusi értekezését a jogrendszer tagozódásáról írta, én pedig a jogi felelősségről, vagyis mindkettőn olyan témákból, amelyek szorosan kötődnek a tételes jogtudományokhoz, és ennek során mindkettőn számos, a tételes jogtudományok körébe sorolható művet dolgoztunk föl.

A „Bevezetés” oktatásából fokozatosan kiszorultak a jogi enciklopédia jellegűnek nevezett részek. A jogi karok oktatói körében szinte egyöntetű volt a konszenzus az ilyen enciklopédia szükségletességét illetően, de legalább annyira jelentős volt az, hogy a jogrendszer tagozódás részleteit illetően sok volt a vitakérdés a szakirodalomban, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette a kérdéskörnek alapozó tárgy keretei között történő tárgyalását. Közben az egységes „Bevezetés” jegyzetet önálló kari jegyzetek váltották föl, az ELTE-n Samu Mihály jegyzete 1972-ben, amelyik a „kivonatós jogelmélet” koncepcióját képviselte. Mint jeleztem, 1969-től már önállóan tartottam

² POKOL BÉLA: A beszűkült jogelméleti diszciplína meghaladási kísérlete. *IAS*, 2011/3, 55.

ebből a tárgyból az előadásokat, és ennek során egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy a „Bevezetés” ne legyen kis jogelmélet, hogy a „kivonatós jogelmélet” koncepciója nem jó. Az előadásokra készülve fokozatosan dolgoztam ki az alapozó tárgynak azt a koncepcióját, amelyet az előbbiekben szelektív jogelméletinek neveztem. Ennek az a lényege, hogy vannak olyan jogbölcseleti kérdések, amelyek tárgyalása kizárólag az alapozó tárgyban indokolt, vannak olyan kérdések, amelyek tárgyalása kizárólag a főkéllégiumban indokolt, és vannak olyan kérdések, amelyek rövid tárgyalása az alapozó tárgyban is elkerülhetetlen, de részletes, alapos és érthető tárgyalásuk a tételes jogi ismeretek hiánya miatt ott még nem lehetséges. Eszerint az a célszerű, ha az államvizsgán is történő számonkérés követelményével ugyan, de csak az alapozó tárgy körébe tartozik azoknak a kérdéseknek a részletes kifejtése, ahol az részletes tételes jogi ismeretek nélkül is érthető. Az ebbe a körbe nem tartozó, de mégis tárgyalandó kérdések esetében a „Bevezetés” csak a további eligazodást szolgáló fogalmi vázlatot nyújtson, az alapfogalmak rövid definiálásával, egymástól való elhatárolásával és a jogi fogalmak rendszerében betöltött helyük rövid bemutatásával. Kizárólag a főkéllégiumban tárgyalandó e felfogás szerint a jogbölcselet fő irányzatainak, az abból adódó problémáknak, a jog funkcionális vizsgálatának valamint a jogi axiólogiának a kérdésköre. Kizárólag az alapozó tárgyban célszerű viszont tárgyalni a jogtudomány tudományelméleti kérdéseit, az állam és a jog kialakulását és történetiségéből adódó általános kérdéseket, így a modern állam és jog kialakulását, a társadalmi normák sajátosságait valamint a jogi normák és jogszabályok elméletét.

Ennek a koncepciónak a részleteit először óravázlatok, majd tanszéki sokszorosítások, Samu Mihállyal közösen írt jegyzetek (1984 és 1989) formájában végül 1992-től kezdődően a *Jogi Alaptan* című tankönyv egymást követő és némiképpen korrigáló-kiegészítő változataiban írtam meg.

Tudományos kutatásaim középpontjába az 1970-es évek közepétől a jogi felelősség problematikája került, ebből a témakörből számos publikációm jelent meg, de az 1984-ben megvédett kandidátusi értekezésem néhány fejezete publikálatlanul maradt. A jogi felelősségi rendszert, mint a jogi rendszer egyik funkcionális alrendszerét fogtam föl és annak elemzése során a tételes jogtudományok dogmatikájából adódó tanulságoknak és absztrakcióknak, a szociológiai megközelítésnek és a filozófiai előfeltevéseknek valamint a kifejezetten jogbölcseleti kérdéseknek a szintetizálására törekedtem. Kutatási eredményeimet az oktatásban is hasznosítottam. Annak idején a jogi felelősség jogpolitikailag két szempontból volt különösen fontos: a nevelhetőség jegyében a nem bűnösségi- vétkességi felelősségi formák szubjektív megalapozása, illetőleg a gazdasági vezetők és a jogi személyek felelősségi viszonyainak eredményesebb jogi szabályozásának a szándékával, ez utóbbi esetben – ma már látva – a valódi tulajdonos pótlékeként.

Az 1975/76-ös tanévben tanulmányutat tehettem Bielefeldben, Niklas Luhmannnál, az ott tanultakat elsősorban a szociológia oktatásában valamint a korai Luhmann funkcionális strukturalizmusát a jogi felelősségi rendszer vizsgálatában hasznosítottam. A jogbölcselet oktatás körülményei között meg kell említeni, hogy a nyolcvanas évek közepétől a hallgatók körében igen erős érdeklődés volt a jogelmélet iránt. Az a tételes tárgyaktól eltérően nincs kötve úgy a pozitív joghoz, ezért is az oktatásban nagyobb szerep juthat az alternatívák fölmutatásának és a kritikai attitűdnek, ami

a hallgatók szélesebb köre számára tette vonzóvá a tárgyat. Ehhez hozzájárult az is, hogy az ideológiai kötöttségek lazultak, és az oktatásban egyre erőteljesebb távolodás volt tapasztalható a szocialista normatívizmustól.

A rendszerváltás után

Egyre nagyobb rész jutott rám a jog- és állambölcselet az előadásaiból, 1993 óta 2010 végéig általában én tartottam az előadásokat. Ez folyamatos és alapos készülést igényelt, ami elsősorban részletes előadásvázlatokban csapódott le, tankönyvben csak részlegesen és később.

Az elmélettörténet fontossága megnőtt, szemléleti megújulás volt tapasztalható, a magyar jogbölcseletnek és korábban nem vagy csak alig tárgyalt szerzőknek (Jellinek, Radbruch, Verdross, Kelsen, Schmitt, Heller, Laski, stb.) a részletes bemutatására került sor a jogbölcselet előadásokon. Ennek alapján én írtam a Samu Mihállyal közös Jogbölcselet tankönyvünk (1998) elmélettörténeti fejezeteit, bevezető tanulmányt írtam Georg Jellinek Általános államtanának általam fordított fejezeteihez (1994), és több tanulmányom jelent meg a XIX. és XX. század német államelméletének a köréből. Mindezek alapján az a véleményem, hogy az elmélettörténet oktatásának az előbbiekben jelzett módszertani problémái ma is időszerűek. Itt jegyzem meg: a rendszerváltás után közvetlenül az elmélettörténet oktatásának elsősorban korrekciós-rehabilitáló és kiegészítő funkciója volt, ezért aztán háttérbe szorult az a kérdés, hogy ezeknek az elméletnek ma mi az aktualitása, azok mennyire hatnak a az állami és jogi intézmények működése vagy vizsgálata során. További tisztázandó kérdés, hogy hol húzzuk meg az elmélettörténet határait, különösen az államelmélet és a politikai eszméáramlatok vonatkozásában, tekintettel a politika tudomány oktatására is.

Az alapozó tárgy kérdésére rátérve, annak szükségességét kevesen vitatják, noha a tárgy elnevezése a sok helyen Jogi alaptanra változott. Ma is aktuális kérdés viszont, hogy a jelzett koncepcionális változatok milyen elegye a leginkább célszerű. Vannak olyan jogi karok hazánkban, ahol az alapozó tárgy oktatása inkább a kivonatos vagy kis jogelmélet koncepciójának felel meg, és van ahol inkább a szelektív jogelmélet koncepciójának, mindkét esetben általában a jogászai foglalkozások bemutatásával együtt. A rendszerváltást követően az oktatás szerkezetében és szervezetében lényeges változások mentek végbe, amire az alapozó tárgy oktatása során is oda kell figyelni. Arról van szó, hogy a nagymértékű kari és tanszéki autonómiával és a kreditrendszer bevezetésével megszűnt a tárgyak egymásutániségének egységes rendje, egyes hallgatók esetében hiányozhatnak bizonyos föltételezett előismeretek. Ezért szerintem megfontolandó a jogi enciklopédia körébe sorolt bizonyos ismereteknek a tárgyba való fölvétele.

Az államelmélet és a jogelmélet szisztematikus kérdéseit illetően talán még inkább jellemző, hogy kutatási eredményeim előadásokban és elektronikus formában közzétett vázlatokban jelentek meg, (így pl. népszuverenitás és demokrácia, alapjog-értelmezési elméletek, az alkotmánybíráskodás jogalkalmazásra gyakorolt hatása, a jog és az érték) írott tananyagként a jogi alaptanba írottak kivételével csak az állam társadalmi szerepe, az államok rendszerezése, a jogállam, a jogalkotás és a jogalkalmazás kérdései, cikk formájában pedig azok a kérdések, amelyekről konferencia-előadást tartot-

Reflexiók a jogbölcselet oktatásáról, rendszerváltáson innen és túl... 91

tam vagy emlékkötetbe írtam (jogforrási rendszer, jogi normativitás, szuverenitás, jogdogmatika).

Ebben a körben ma is kérdés az államelmélet és a szűkebb értelemben vett jogbölcselet viszonya. Az egyes jogi karok gyakorlata ebben is eltér egymástól. Szerintem az optimális megoldást relatív elkülönültség nyújtja, témakörönként eltérő mértékben. Vagyis vannak olyan kérdések, nézőpontok, amelyek esetében az államnak és a jognak az együttes vizsgálata a célszerűbb, és vannak olyanok, amikor az elkülönült elemzés a jobb.

A rendszerváltás után elméletileg is foglalkoztam néhány, a jogelmélet és az alkotmányjog határán fekvő aktuális kérdéssel, elsősorban azért, mert megkérdeztek, és nem mondhattam azt, hogy nem tudom. Ilyen volt a visszaható hatály, a polgári engedtlenség, a minősített törvények valamint a népszavazás és kormányozhatóság kérdései. Különösen és kifejezetten tudományos érdeklődésből foglalkoztatott a jog és politika viszonya a rendszerváltás során és a demokratikus jogállamban valamint a jogalkotás tudományos megalapozhatósága, ahol szintén a jog és politika viszonyáról van szó. A 90-es évek közepén Tempus ösztöndíjnak köszönhetően Konstanzban tanulmányoztam a Gesetzgebungslehre irodalmát és gyűjtöttem össze jelentős anyagot, aztán az anyagi források kimerülése a tervezett kötet lehetőségét megszüntette, annak egy része most a Tamás András ünnepi kötetben jelent meg.

Ezek a kérdések a Jogpolitika c. tárgy oktatásában jelentek meg, amelyet az ötöd-éves hallgatók számára kötelező jelleggel vezettek be a 90-es évek közepén, és amit Győrben én tanítottam, Pesten pedig Samu Mihály mellett beugróként vettem részt a tárgy oktatásában. Győrben a tárgyat aztán megszüntették, a pesti karon pedig most fölmenő rendszerben átszervezték, ennek megfelelően indul az ősszel a Jogpolitika és jogalkotástan c. tárgy, ahol ezeket a kérdéseket és ismereteket szeretném majd az oktatásba bevinni.

